

Ο ρόλος της ποιητικής μετάφρασης στη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας και ποίησης

Βασιλική Μήσιου*

Αρκετές είναι οι μελέτες που έχουν εκπονηθεί μέχρι στιγμής και πραγματεύονται τις ελληνικές μεταφράσεις που έχουν δημοσιευτεί στο πέρασμα των αιώνων, καθώς ήδη από το Βυζάντιο πραγματοποιούνται αρκετές διασκευές, καθώς και μεταφράσεις πεζών και αφηγηματικών έργων από δυτικές και ανατολικές χώρες. Από τα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα κι έπειτα,¹ ωστόσο, σημειώνεται αλματώδης αύξηση της ελληνικής μεταφραστικής παραγωγής με τους έλληνες ποιητές² να λαμβάνουν ενεργό ρόλο ως μεταφραστές. Στο πλαίσιο των προσπαθειών για την πνευματική ανάταση του γένους παράλληλα με τη συγκρότηση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους η μετάφραση εκλαμβάνεται ως το πλέον κατάλληλο όργανο για την επίτευξη δύο βασικών στόχων: α) την καθιέρωση ενός ενιαίου γλωσσικού τύπου, της δημοτικής, και β) τον εμπλουτισμό κι ενίσχυση της εγχώριας λογοτεχνικής παραγωγής.

Ο Ιωάννης Βηλαράς ήταν ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της καθομιλουμένης και, παρότι ξεσήκωσε αντιδράσεις με τις απόψεις του περί του ορθότερου γλωσσικού τύπου,³ δεν σταμάτησε να παροτρύνει τους πάντες να

* Βασιλική Μήσιου. Διδάκτωρ του Τομέα Μετάφρασης και Διαπολιτισμικών Σπουδών του Τμήματος Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

y_misiou@yahoo.gr

¹ Ενώ το 16ο αιώνα πραγματοποιείται μόλις μία έκδοση, το 17ο αιώνα πέντε και το 18ο αιώνα 57 εκδόσεις μεταφρασμένης λογοτεχνίας, το 19ο αιώνα καταγράφονται περίπου 3000 εκδόσεις και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα 2500 εκδόσεις (βλ. στο Κασίνης 2005, 14).

² Είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι με τη μετάφραση ασχολήθηκαν και πεζογράφοι, θεατρικοί συγγραφείς, λογοτεχνικοί κριτικοί, κ.ά. Η παρούσα ανακοίνωση εστιάζει σε ορισμένους σημαντικούς έλληνες ποιητές-μεταφραστές του 19ου και 20ού αιώνα (-1974) οι οποίοι προχώρησαν στη διατύπωση απόψεων για τη μετάφραση και για τις επιδράσεις που ασκούνται στη γλώσσα και στη λογοτεχνία της χώρας υποδοχής.

Οι ποιητές εντάσσονται στο ευνοϊκό κλίμα που είχε αρχίσει ήδη να διαμορφώνεται και ενισχύθηκε μέσω των ποιητικών διαγωνισμών και κυρίως μέσω του *Οικονόμιου Μεταφραστικού Αγώνα*, ο οποίος θεσπίστηκε το 1869 και ισχυροποίησε τη θέση της μετάφρασης και δη αυτής των ποιητικών έργων, συμβάλλοντας παράλληλα στην καθιέρωσή της ως μιας άκρως σημαντικής δραστηριότητας για την ανάπτυξη της νεοελληνικής παιδείας, φιλολογίας και λογοτεχνίας. Στο πλαίσιο του *Οικονόμιου Μεταφραστικού Αγώνα* διατυπώθηκαν απόψεις και προβληματισμοί σχετικά με την κατάλληλη γλώσσα για κάθε λογοτεχνικό είδος και ο εποικοδομητικός διάλογος που ανέκυψε συνέβαλε και στην αναθεώρηση των απόψεων σχετικά με την καταλληλότητα ή μη της δημοτικής. Βλ. σχετικά στο Κασίνης 2003, 120-121 και στο Μήσιου 2012, 74-81. Τα έργα του Κασίνη *Διασταυρώσεις* (1998) και *Διασταυρώσεις, Β'* (2005) επίσης περιλαμβάνουν πολύτιμες πληροφορίες αναφορικά με τη μετάφραση στην Ελλάδα και τη μεταφρασμένη λογοτεχνία στα ελληνικά.

Για του ποιητικούς διαγωνισμούς βλ. στο Moullas 1989· στο Κασίνης 2003· και στο Πολυλάς 2005.

³ Μέσω του έργου του *Η Ρομέκη Γλώσσα* (1814) ο Βηλαράς πρότεινε την αναμόρφωση της γραμματικής της, υποστηρίζοντας παράλληλα την «εγκατάλειψη της ελληνικής ιστορικής ορθογραφίας, η οποία μπορούσε να αντικατασταθεί από ένα καθαρά φωνητικό ορθογραφικό

αναγνωρίσουν την καθομιλουμένη ως τη γλώσσα της νέας πνευματικής ζωής του τόπου. Με αφορμή τη μετάφραση της *Βατραχομομαχίας* διατύπωσε τις απόψεις του για το γλωσσικό σύστημα δηλώνοντας ότι μετέφρασε «στήν καθομιλουμένη του καιρού [τους] καὶ ὄχι τῶν βιβλίων [τους], καθὼς κάνουν ... οἱ προκομμένοι του Γένους» (1995, 135). Στήριξε τη δημοτική ως κατάλληλη γλώσσα για κάθε μορφή λόγου⁴ κι επέκρινε τους μορφωμένους του τόπου θεωρώντας τους ηθικούς αυτουργούς της παγιωμένης αντίληψης και επιφυλακτικότητας⁵ απέναντι στην καθομιλουμένη· διστακτική στάση που αποτυπώνεται και στην επιλογή μεταφραστικής γλώσσας:

Αὐτός ὁ τρόπος ριζώνει τόσο στὰ μιὰ τῶν νέων, ὅπου μετῶν ὑστερότερα γιὰ ἀδύνατο νὰ μεταφράσουν ἢ νὰ συγγράψουν τὴν κοινὴ τους γλώσσα, ἀφορμῆς κ' ἐσυνήθισαν νὰ ξηγῶν, γιὰ νὰ καταλαβαίνουν τὸ κείμενο. Εἶναι καιρὸς, ὡστόσο, ν' ἀλλάξωμε γινῶσι (ό.π. 136).

Προς υποστήριξη των θέσεών του, ο Βηλαράς υπογράμμισε ότι όλα τα φωτισμένα έθνη της Ευρώπης «παραδίνουν όλες τες επηστημες ... τους στη φησηκη τους γλοσα» (Βλαχογιάννης, 211) και τόνιζε τα οφέλη της χρήσης ακόμη και ιδιοματικών λέξεων και εκφράσεων.⁶

Υπέρμαχοι της δημοτικής ήταν και οι επτανήσιοι ποιητές, οι οποίοι δεν παγιδεύτηκαν σε κανένα γλωσσικό δίπολο. Μάλιστα χρησιμοποίησαν τις μεταφράσεις ξένων αριστουργημάτων ή αρχαίων ελληνικών κλασικών έργων ως μέσο στήριξης της δημοτικής και ανάδειξης της εκφραστικής της επάρκειας στο γραπτό λόγο.⁷ Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και μέσω των θέσεων και των έργων επτανήσιων ποιητών-μεταφραστών, όπως λ.χ. του Ιάκωβου Πολυλά, του Λορέντζου Μαβίλη, κ.ά.

Δόκιμος μεταφραστής που έθιξε σημαντικά μεταφρασεολογικά ζητήματα, ο Ιάκωβος Πολυλάς έβλεπε τη μετάφραση σαν έναν τρόπο να δοκιμαστεί η ελληνική γλώσσα. Υποστήριζε με θέρμη τη δημοτική και πίστευε ότι η φιλολογική γλώσσα, η

σύστημα». Ο τίτλος και η γραφή του άλλωστε είναι αντιπροσωπευτικοί της πρόθεσης του Βηλαρά (βλ. σχετικά στο Κιτρομηλίδης 2000, 112-113).

Για τη γλωσσική ιδεολογία του Βηλαρά, τη γλώσσα του και την κριτική που άσκησαν λόγιοι και ερευνητές στο έργο και στις θέσεις του βλ. μεταξύ άλλων στο Κριαράς, 2-48.

⁴ «Εμείς μοναχᾶ ἀμελήσαμεν αὐτὸ τὸ καλὸ κυριεμένοι ἀπὸ τὴν πρόληψι πῶς δὲν ἤμποροῦμε νὰ ξηγηθοῦμε γράφοντας μὲ τὴν ἴδια γλώσσα, ὅπου ἀπεικαζόμεστε συνομιλόντας» (Βηλαράς 1995, 136).

⁵ Βλ. τις θέσεις του Βηλαρά για την κρατούσα στάση απέναντι στην καθομιλουμένη στο Βηλαράς, 80-81· καθώς επίσης και στο Βλαχογιάννης, 193-194.

⁶ Βλ. στο Βλαχογιάννης, ό.π. 192· και στο Βηλαράς, ό.π. 79.

⁷ Ενδιαφέρον είναι και το άρθρο του Αρσένη Γεροντικού για το μεταφραστικό έργο των επτανήσιων λογίων· βλ. σχετικά στο Γεροντικού 31-33.

γλώσσα της λογοτεχνίας δεν θα έπρεπε να διαφέρει από την κοινώς ομιλουμένη.⁸ Όπως υπογράμμισε στον πρόλογο της μετάφρασης του *Αμλέτου*, οι Επτανήσιοι ανήκαν «ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὴν σχολὴν, ἢ ὅποια πρεσβεύει ὅτι ἡ γραπτὴ γλῶσσα, διὰ τὴν ἐκπληρῶσιν τὸν προορισμὸν τῆς, δὲν πρέπει νὰ διαφέρῃ οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν κοινῶς ὀμιλουμένην» (2000, δ'). Αναγνώριζε, βέβαια, ὅτι για τὴν επικράτησίν της χρειάζονταν εντατικοὶ αγῶνες καὶ συλλογικὲς προσπάθειες: «ἡ ρυθμισὶς τῆς γλώσσης εἰς ὄργανον κανονικὸν καὶ διαφανὲς γενικῆς ζωντανῆς συνεννοήσεως, μὲ ἄλλας λέξεις ἢ μετάβασιν ἀπὸ τὴν φύσιν εἰς τὴν τέχνην, δὲν εἶναι ἔργον ἀτόμων ... ἢ ἀληθῶς ἐθνικὴ γλῶσσα ὑποθέτει μεγάλα ἐθνικὰ κέντρα» (ὁ.π.).

Ὁ Μαβίλης, ὁ ὁποῖος μαθήτευσε δίπλα στὸν Πολυλά, ἐπηρέαστηκε ἐντονα ἀπὸ τὶς ιδέες, τὶς θέσεις καὶ τὸ ἔργο του.⁹ Πιστεύοντας κι αὐτὸς στὶς δυνατότητες τῆς δημοτικῆς, τόνισε ὅτι εἶναι ἡ γλῶσσα που πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται στὸ γραπτὸ λόγο καὶ σε κάθε εἶδος κειμένου. Εἶναι γνωστὴ ἄλλωστε ἡ ομιλία του στη Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων¹⁰ ὅπου σε μια ὑστατὴ προσπάθεια υποστήριξης τῆς καθομιλουμένης καὶ ὅσων τὴν χρησιμοποιούσαν δήλωσε ὅτι δὲν ὑπάρχει χυδαία γλῶσσα, ὑπάρχουν μόνο χυδαῖοι ἄνθρωποι «καὶ ὑπάρχουσι πολλοὶ χυδαῖοι ἄνθρωποι ὀμιλοῦντες τὴν καθαρεύουσαν» (Μαβίλης 1969, 181-182). Μάλιστα, ἡ κριτικὴ που δέχτηκε ἡ μετάφραση τῆς *Ὀδύσσειας* ἀπὸ τὸν Πολυλά ἦταν ἡ σκανδάλου που πυροδότησε τὴν ἀντίδραση τοῦ Μαβίλη καὶ μέσω τῶν δηλώσεων συμπαράστασής του τοποθετήθηκε γλωσσικὰ για τὴν μετάφραση. Βέβαια με μια σύντομη ἐξέταση τῶν μεταφράσεων τῶν προαναφερθέντων Επτανήσιων ποιητῶν-μεταφραστῶν, ὁ καθένας μπορεῖ νὰ διαπιστώσει τὴν χρῆση καὶ λόγιων στοιχείων. Ὡστόσο, τούτο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μεταστροφή ἢ/καὶ ἀλλαγὴ τῆς πίστεως τους ὡς πρὸς τὴν καταλληλότητα τῆς δημοτικῆς για τὸ γραπτὸ λόγο. Οἱ Επτανήσιοι δηλαδὴ ἀναγνώρισαν τὴν

⁸ «Δύο ἀπαιτοῦνται στοιχειώδη προσόντα εἰς τὴν φιλολογικὴν γλῶσσαν· νὰ εἶναι κανονικὴ, δηλαδὴ γραμματικῶς ὠρισμένη, καὶ νὰ εἶναι νοητὴ εἰς τὴν ὀλομέλειαν τοῦ ἔθνους· ἡ ἔλλειψις καὶ τῶν δύο τούτων συστατικῶν εἶναι γνώρισμα βαρβαρότητος· ἡ ἔλλειψις τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου τὴν καθιστάνει ἀνίκανον νὰ ἐκπληρῶσιν τὸν προορισμὸν τῆς, τὴν ἐξημέρωσιν καὶ τὸν φωτισμὸν τῆς κοινωνίας· ἀκανόνιστος, δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ οὔτε εἰς ἀκριβῆ νοημάτων παράστασιν, οὔτε εἰς ζωηρὰν αἰσθημάτων ἔκφρασιν· διάφορος πολὺ ἀπὸ τὴν κοινῶς ὀμιλουμένην, δὲν ἀποτείνεται εἰς τὴν καρδίαν, εἰς τὴν ἀντίληψιν καὶ εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ λαοῦ, καὶ πάλιν δὲν δύναται νὰ μεταδίδῃ γνώσεις καὶ ιδέας» (Πολυλάς 2005, 126-127).

Βλ. ἐπίσης τὸ γράμμα τοῦ Πολυλά πρὸς τὸν Κάρολο Μάνεση (22 Ἀπριλίου 1854), ὅπου ἀναφέρεται στὶς ἀνησυχίες του για τὴν γλῶσσα τοῦ ἔθνους (ὅπως περιλαμβάνεται στὸ Βαλέτας 1950, 499).

⁹ Βλ. ἐνδεικτικὰ για τὴν σχέση τοῦ Μαβίλη με τὸν Πολυλά στὸ Μαντουβάλο 1969· στὸ Μαβίλης 1923, 8-10, κ.ε.· στὸ Δεντρινῶ 1916, 14-15· στὸ Σπαταλάς 1997, 94· κ.α.

¹⁰ Ὁ Μαβίλης μίλησε στὴ συνεδρίαση τῆς Βουλῆς τῆς 26ης Φεβρουαρίου 1911 για τὸ γλωσσικὸ ζήτημα (για περισσότερες πληροφορίες βλ. στὸ Μαβίλη χ.χ., 179-186· καὶ στὸ Μαβίλη 1923, 188-198).

αναγκαιότητα εξευγενισμού κι εμπλουτισμού της δημοτικής, δίχως όμως την αλλοίωση του χαρακτήρα της.¹¹

Υπέρ της δημοτικής ήταν φυσικά και ο Κωστής Παλαμάς, ο οποίος, αναφερόμενος στις μεταφράσεις των ποιημάτων του Sully Prudhomme, υπογράμμισε ότι «[ί]σως καί με τή χάρη τῆς δημοτικῆς μας τοῦ βάζεται παραπανιστὰ κάτι σὰ ζωογόνο χρώμα πού λείπει ἀπὸ τὸ πρωτότυπο» (1930, 15). Η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο Παλαμάς στις μεταφράσεις, όπως και στα πρωτότυπά του έργα, είναι η δημοτική, με χρήση ορισμένων μόνο λέξεων και τύπων της καθαρεύουσας (1894, 407). Ωστόσο, ακόμη και οι λέξεις τις οποίες χρησιμοποιούσε από την καθαρεύουσα ήταν λέξεις τις οποίες χρησιμοποιούσε ο ίδιος ο λαός, οπότε δεν ξέφευγε από την υποστήριξη της δημοτικής. Η απάντησή του στην αρνητική αποτίμηση της μετάφρασης του ποιήματος «Υπατία» που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ἄστυ*¹² το 1894 και η αναφορά του ότι «[η] ἐξήγησις τοῦ ‘dans ta râleur’ με τὸ ‘φεγγαροπρόσωπη’... εἶνε θρίαμβος τῆς δημοτικῆς» (ό.π. 401), δεν αφήνει περιθώριο διαφορετικής σκέψης ως προς τις γλωσσικές προτιμήσεις του Παλαμά.

Τις δυνατότητες της δημοτικής ή κοινής νεοελληνικής και το εάν έχει την απαραίτητη συγκινησιακή ή εκφραστική δύναμη ώστε να εκφραστούν τα λεπτεπίλεπτα νοήματα των πρωτότυπων έργων επιθυμούσε να ελέγξει κι ο Γιώργος Σεφέρης, όπως συνάγεται τουλάχιστον από τις δηλώσεις του στο βιβλίο των διαγλωσσικῶν του μεταφράσεων:

ή δουλειά πού συγκεντρώνω ἐδῶ εἶναι ἡ ἐπιλογή ἀπὸ μιά εὐρύτερη προσπάθεια πού ἔκαμα γιά νά δοκιμάσω τί μπορεῖ νά σηκώσει, στὰ χρόνια πού ἔζησα, ἡ γλώσσα μας. Ἐκτός ἀπὸ τό κίνητρο αὐτό, δεν ἔχει ἄλλον εἰρμό ἡ συλλογή αὐτή καί δέ θά ἦταν σωστό νά τῆς ἀποδοθεῖ ὁ σκοπός τῆς ἀνθολόγησις ἢ τῆς ἀξιολόγησις (2005, 7).

¹¹ Βλ. σχετικά στο Μήσιου 2012: 198-199.

¹² Το ακόλουθο χωρίο είναι μέρος της κριτικής που δημοσιεύτηκε στο *Ἄστυ*: «ὁ μεταφραστῆς καί ποιητῆς τόσων ωραίων ἑλληνικῶν ποιημάτων, διετύπωσεν εἰς πρόλογον βιβλίου του ἄλλοτε ἰδίας ἰδέας περὶ γλώσσης καί στίχου. Ἡ μετάφρασις τῆς ‘Υπατίας’ δὲν διέφυγε τὴν ἐφαρμογὴν τῶν κανόνων τούτων, οἵτινες, καθ’ ἡμᾶς τουλάχιστον, δημιουργοῦν πλήρη γραμματικὴν ἀναρχίαν, παραβλάπτουσιν οὐσιωδῶς τὰς προσπάθειαις τῶν θελόντων νὰ καθιερώσουν τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν. Διότι ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ ὅποιον θὰ ἐπιβάλλῃ καὶ θὰ παγιώσῃ εἰς τὸν γραπτὸν λόγον τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, εἶνε ἡ ὁμοιομορφία τῶν γραμματικῶν τύπων, ὁ ἐπιστημονικὸς καταρτισμὸς τῆς γλώσσης, πρὸς τὸν ὅποιον ὁ μεταφραστῆς τῆς ‘Υπατίας’ σπανιώτατα ἀποδίδει τὴν δέουσαν σημασίαν. ... Ὁ κ. Παλαμᾶς ... δὲν κατόρθωσε ν’ ἀποδώσῃ τὴν πλαστικότητα καὶ τὴν μουσικὴν τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου. Ἐκτός αὐτῶν ἡ παράλειψις ἐπιθέτων τινῶν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ κειμένου, ἐμίωσε τὴν χάριν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ πρωτοτύπου, καθὼς καὶ ἡ ἀνεπιτυχὴς κάπως ἀπόδοσις ἄλλων. Π. χ. ὁ στίχος Debout, dans ta râleur, sous les sacrés portiques μετεφράσθη: Ὁρθή, φεγγαροπρόσωπη, μεσ’ τοὺς ἀγίους ναοὺς σου. ... Ἐνῶ διὰ τοῦ *φεγγαροπρόσωπη* ἀποδίδεται ἑλληνιστὶ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ ὄχι ἡ ὠχρότης, τὴν ὁποίαν ὑποδεικνύει ὁ Γάλλος ποιητῆς. [sic].» Βλ. στο *Ἄστυ* 1894, 1-2· καθὼς ἐπίσης καὶ στο Μήσιου 2012, 215.

Στο ίδιο πνεύμα στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης της *Έρημης Χώρας* ο Σεφέρης είχε επισημάνει ότι «[γ]ι' αυτήν ... τήν έργασία κινήθηκ[ε] ἀπὸ τὸν πόθο νὰ δοκιμάσ[ε]ϊ στή γλώσσα μας ὀρισμένους ρυθμούς πού ἔτυχε νὰ [του] ἀρέσουν, καί ὀρισμένες δυσκολίες» (2000, 15).

Φαίνεται ἀπό τα παραπάνω πως ἡ μεταφραστική ενασχόληση τῶν ποιητῶν δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τὴν ἑναρξη διαλόγου σε ἐπίπεδο γλωσσικό, μεταφραστικό, λογοτεχνικό καὶ συνακόλουθα κοινωνικό. Αναμφισβήτητα ἡ εξέταση τῆς δυναμικῆς τῆς δημοτικῆς ὡς γλώσσας τῆς ποίησης καὶ ἡ ἀποδοχή τῆς, ἔστω μέσω τῆς μετάφρασης, υπῆρξε ἕνας ἀπὸ τους καταλύτες για τὴν ὀριστική επικράτησή τῆς, ἀλλὰ καὶ ἕνα σημαντικό γεγονός με ἰδιαίτερα θετικές ἐπιδράσεις στην ἐλληνική κοινωνία. Ἐκτός ὁμως ἀπὸ τὴ συμβολή τῆς μετάφρασης στο διάλογο για τὴν ἐδραίωση τῆς καθομιλουμένης, τα μεταφρασμένα ποιητικά ἔργα θεωρήθηκαν ὅτι θα μπορούσαν νὰ συνδράμουν καὶ στην ἀνάπτυξη τῆς νεαρᾶς μας φιλολογίας, ὅπως τὴν ἀποκάλεσε ὁ Ἄγγελος Βλάχος.¹³ Ἀυτὴ ἦταν βασική πεποίθηση τῶν Ἐπτανήσιων, μεταξύ ἄλλων, καὶ ἕνα ἀπὸ τα κύρια ἐπιχειρήματα υποστήριξης τῆς παραγωγῆς μεταφράσεων.¹⁴ Ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ δοκίμιο «Περὶ Γλώσσης» τοῦ Πολυλά, στόχος τοῦ ὡς μεταφραστή ἦταν ὄχι μόνο ὁ ἐξευγενισμός καὶ ὁ ἐμπλουτισμός τῆς γλώσσας μέσω τῆς πραγματοποιήσεως μεταφράσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς «ἐθνικῆς» λογοτεχνικῆς παραγωγῆς (1894, 262). Τὴν ἴδια πεποίθηση ἔτρεφε καὶ ὁ Μαβίλης, ὅπως διαφαίνεται κι ἀπὸ τὴν εξέταση μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ πρὸς τὸν φίλο τοῦ Bringhamti στην ὁποία ἀναφέρεται στὴ σημαντική ἐπίδραση πού ἀσκήθηκε στην ἐλληνική γλώσσα καὶ λογοτεχνία ἀπὸ τις μεταφράσεις ξένων ἔργων:

Καὶ εἰς ἄλλας Λογοτεχνίας ἢ μετάφρασις ξένων ἔργων ἔσχε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς, εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα ἢ ἐπίδρασις αὐτὴ ὑπῆρξε σημαντικὴ. Εἶναι δὲ προνόμιον τῶν Κερκυραίων λογοτεχνῶν ὅτι ἐθυσίασαν τὰς εὐκόλους δάφνας τῆς πρωτοτυπίας καὶ προετίμησαν νὰ προσφέρουν εἰς τὸ ἔθνος ἐκλεκτὰς

¹³ Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ δήλωση τοῦ Ἄγγελου Βλάχου σχετικά με τα οφέλη τῆς μετάφρασης: «εἶναι περιττὸν νὰ μνημονευθεῖ πόσον ἐκ τοιούτων μεταφράσεων ἐκέρδαιεν ἡ τε νεαρὰ ἡμῶν φιλολογία καὶ ἡ ἀκατάσκευος ἐτι γλώσσα τῆς νέας Ἑλλάδος» (βλ. στο Κασίνης 2003, 105).

¹⁴ Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παρακάτω δήλωση τοῦ Πολυλά: οἱ ποιητικές μεταφράσεις εἶναι ικανές «νὰ συντελέσουν εἰς ἐξημέρωσιν καὶ ἐξευγενισμὸν τῆς γλώσσης καὶ εἰς μὀρφωσιν τῆς καλαισθησίας, κυρίως ὅταν, εἰς τὴν φιλολογικὴν ἀπορίαν τοῦ ἔθνους, σπανίζουν τὰ πρωτότυπα δημιουργήματα. Καὶ τοῦτο ἀληθεύει ἰδίως ὅταν μία φιλολογία, καθὼς ἢ ἰδικὴ μας, μεταβαίνει ἀπὸ τὴν παιδικὴν εἰς τὴν νεανικὴν ἡλικίαν τῆς, εἰς τὴν κρίσιμον ἐκείνην ἐποχὴν, ὅπου κινδυνεύει νὰ πάθῃ ἀπὸ μαρασμὸν, ἕαν στερηθῆται ἀρκετῆς καὶ ἐκλεκτῆς πνευματικῆς τροφῆς» (Πολυλάς 1891, 148· ἡ υπογρ. δική μου). Βλ. ἐπίσης στο Φώσκολου 1927, 102-134 (τὸ ἀρθρο περιλαμβάνεται καὶ στο Δαφνὴ 1986, 106).

μεταφράσεις κλασικῶν ἔργων παλαιῶν καὶ νεοτέρων, ἀναπτύσσοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ λεπτὸν αἴσθημα καὶ τελειοποιούντες τὴν γλῶσσα¹⁵ (1968, 9·η υπογρ. δική μου).

Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ εἶναι ορατὴ μέσω του ἔργου των προαναφερθέντων ἐλλήνων ποιητῶν-μεταφραστῶν, κι ὄχι μόνο, των οποίων ἡ μεταφραστικὴ σκέψη εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένη με τὴ μεταφραστικὴ πράξη. Ενδεικτικὰ αναφέρεται ἡ περίπτωση του Ἰάκωβου Πολυλά, ὁ οποίος στην *Τρικυμία* χρησιμοποιεῖ δημῶδη πεζὸ λόγο καὶ ἔντονους ιδιοματισμούς κερκυραϊκούς· στην *Οδύσσεια* χρησιμοποιεῖ δεκαπεντασύλλαβο ἀνομοιοκατάληκτο στίχο· ἐνῶ στη μετάφραση του *Ἀμλέτου* εἰσάγει καὶ χρησιμοποιεῖ τὸ δεκατρισύλλαβο στίχο,¹⁶ ταραζώντας τὴν μέχρι τότε κυριαρχία του δεκαπεντασύλλαβου στίχου. Ὁ ἴδιος ὁ Πολυλὰς στο Προοίμιο τῆς μετάφρασης του *Ἀμλέτου* ἐπιτρέπει νὰ διαφανεῖ ἡ πίστη του στις δυνατότητες του δεκατρισύλλαβου στίχου καὶ ἡ βαθιὰ του πεποίθηση ὅτι θα εἶχε μέλλον στη νέα ποίηση,¹⁷ παρότι ἀνέμενε ἀντιδράσεις:¹⁸

ὁ δεκατρισύλλαβος στίχος, τὸν ὁποῖον ἡμεῖς, εἰς τὴν προκειμένην Μετάφρασιν, σηκόνομεν ἀπὸ τὴν ἀφάνειαν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται, καὶ τὸν μεταχειριζόμεθα ὡς κατάλληλον ὄργανον τῆς δραματικῆς ποιήσεως· τὸ μέτρον τοῦτο, ἐνῶ ἔχει ἀρκετὴν ἔκτασιν, ἔχει καὶ τὸ μέγα πλεονέκτημα νὰ ἐπιδέχεται ποικιλίαν ρυθμοῦ τοιαύτην, ὥστε δύναται φυσικῶς νὰ ἀναβιβασθῆ εἰς τὴν λυρικωτέραν ἔντασιν, καθὼς καὶ νὰ κατέλθῃ εἰς τὸν τόνον τῆς συνήθους ὁμιλίας - ὅπως ἀρμόζει εἰς τὴν φύσιν τοῦ νεωτέρου δράματος, ἰδίως τοῦ Shakespeare. Ἔχομεν τόσῃν πεποίθησιν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ στίχου τούτου, ὥστε δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ἄλλοι στιχουργοὶ θὰ ἀποδείξουν, καλῆτερα παρ' ὅτι ἐδυνήθημεν ἡμεῖς, τὸ εὐστοχον τῆς ἐκλογῆς μας" (1889, ζ' - η').

Σε κάθε περίπτωση οἱ μετρικὲς καὶ μορφικὲς ἐπιλογές του Πολυλά –ἡ εἰσαγωγή του δεκατρισύλλαβου στίχου καὶ ἡ χρῆση του πεζοῦ λόγου– που πραγματοποιήθηκαν με ἀφορμὴ τις μεταφράσεις του προώθησαν περαιτέρω τὸ θεωρητικὸ διάλογο καὶ, ὅπως εἶναι εὐλόγο, δὲν θα μπορούσε νὰ μὴ γίνῃ ἀναφορὰ σε αὐτές.

¹⁵ Παράθεμα ἀπὸ τὸ Μαντουβάλου 1968, 9· βλ. ἐπίσης στο Κουτσιβίτης 1994, 136· καὶ στο Πολυχρονάκης 2002, 314. Βλ. τὸ πρωτότυπο γράμμα ὅπως παρατίθεται στο Μαβίλη 1923, 203.

¹⁶ Ὅπως ἀναφέρει ὁ Γαραντούδης, ὁ Πολυλὰς εἶναι ὁ πρῶτος που χρησιμοποιεῖ συστηματικὰ τὸ δεκατρισύλλαβο στίχο. Πρὶν τον Πολυλά, ὠστόσο, υπήρχαν ἀρκετές σποραδικές καὶ μεμονωμένες ἐμφανίσεις του στίχου αὐτοῦ (βλ. σχετικὰ στο Βαγενάς 1991, 195).

¹⁷ Κάνοντας μια μικρὴ, μὴ ἀξιολογικὴ, σύγκριση τῆς μετάφρασης τῆς *Τρικυμίας* ἀπὸ τον Πολυλά με τις ἀντίστοιχες μεταφράσεις ἀπὸ τους Θεοτόκη, Οικονομίδη-Κεντ, Δαμιράλη, Ρῶτα, κτλ., ὁ Κασίνης καταλήγει στο συμπέρασμα ὅτι ὅλες σχεδόν οἱ ἐλληνικὲς μεταφράσεις τῆς *Τρικυμίας* ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ αὐτὴ του Πολυλά, γεγονός το οποίο συνεπάγεται, σύμφωνα με τον ἴδιο, «τὴν ἀναγνώριση των μεταφραστικῶν λύσεων πὺν ἔδωσε στὶς περισσότερες περιπτώσεις» ὁ Πολυλὰς (1998, 137).

¹⁸ Περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ με τις μεταφραστικὲς, κυρίως γλωσσικὲς, ἐπιλογές του Πολυλά καὶ τὴν ἀποτίμησή των μεταφράσεών του βλ. στο Μήσιου 2012, 113-115, 118, 185-187.

¹⁹ Τὸ Προοίμιο τῆς μετάφρασης του *Ἀμλέτου* ἀπὸ τον Πολυλά περιλαμβάνεται στο *Ἀμλέτος* 2000, 63-65· καὶ στο Βαλέτας 1950, 202-205.

Ένας ακόμη ποιητής ο οποίος αντιμετώπισε με διαλλακτικότητα το ζήτημα της μορφής του ποιητικού λόγου ασχολούμενος με τη μετάφραση και ερχόμενος σε επαφή με ρεύματα κι έργα της Δύσης είναι κι ο Παλαμάς. Αν και αναφερόμενος στη μετάφραση ορισμένων στροφών του ποιήματος της «Μιρέγιας» του Μιστράλ, δηλώνει ότι «ή αξία τῆς δοκιμῆς [εἶναι] ἐλάχιστη, στέκεται στὸ ὅ,τι διατηρ[εῖ] ἀπαράλλαχτο τὸ ἴδιο μετρικὸ σχῆμα τῶν ἑπταστίχων τῆς» (1930, 13), στην πορεία εμφανίζεται θετικός ως προς την ελευθέρωση του στίχου.²⁰ Δίχως να εγκαταλείπει τον ισοσύλλαβο στίχο, συνθέτει πεζὰ ποιήματα, αλλά και μεταφράζει την ωδή του D'Annunzio *Στον Νέο Βασιλιά της Ιταλίας* σε πεζό λόγο.²¹ Διαπιστώνεται επομένως ότι ο Παλαμάς²² στήριξε την εξέλιξη του μέτρου, την ανανέωση του ρυθμού και τη δημιουργία νέας ποίησης. Άλλωστε φρόντιζε να είναι σε επαφή με τις πνευματικές εξελίξεις που σημειώνονταν τόσο στα Επτάνησα και στον ευρύτερο ελληνόγλωσσο χώρο, όσο και στον ανεπτυγμένο δυτικό κόσμο όπου σημειώνονταν αλλαγές ως προς τη μορφή του ποιητικού λόγου.

Την ανανέωση της ποιητικής ζωής του τόπου αναζητούσε κι ο Ελύτης, ο οποίος επιθυμούσε κι έκρινε πως μπορούσε να γνωρίσει στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό τη «μοντέρνα ποίηση» μέσω μεταφράσεων. Πεισισμένος για τη «μορφωτική αξία» της μετάφρασης, κατά τη φράση του Ιωάννη Κακριδή, ο Ελύτης δήλωσε ότι η επιλογή των ποιητών που μεταφράζει είναι ιστορική – ανεξάρτητα από τις προτιμήσεις του, όπως λέει στον πρόλογο της *Δεύτερης Γραφής*, σκοπός του ήταν να δώσει χαρακτηριστικά δείγματα από τα έργα εκείνων που πρωτοστάτησαν στην ποιητική επανάσταση των καιρών του (2007, 9). Το γεγονός ότι επέλεξε να μεταφράσει πεζὰ ποιήματα από τον Éluard αποτελεί μια δήλωση και τοποθέτησή του για την ποίηση σε πρόζα. Ο ίδιος ο Ελύτης όταν δημοσίευσε στα *Νέα Γράμματα*

²⁰ «Ίδου στίχοι μὲ λογῆς καὶ ἀνεξάρτητη ὁ καθένας τους περπατησιά, καὶ μαζὶ τεχνικὰ σφιχτοπλεγμένη, χωρὶς νὰ πάγη καθένας τους ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι στίχος. Τέτοιοι εἶναι, κ' ἔτσι πρέπει νὰ ξετυλιχτῆ καὶ σ' ἐμᾶς ἐδῶ ὁ λεγόμενος ἐλεύτερος στίχος. Συσταίνω τὴ μελέτη του σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς νέους μας ποιητῆς, ποὺ εἴτε ἀπὸ παρεξήγηση τῆς ἀρχῆς, εἴτε ἀπὸ ἀφροντισιὰ ποὺ δὲ στέκει, εἴτε ἀπὸ ἀδυναμία, ἐμπιστεύονται συχνὰ πυκνὰ τὴν ὠραία τους συγκίνηση σὲ στίχους ἄμορφους καὶ ξεκάρφωτους. Καὶ οἱ πῶ ἐλεύτεροι στίχοι πρέπει πρῶτα νὰ μπαίνουνε στοὺς κανόνες μιᾶς μετρικῆς· δὲν πρέπει νὰ εἶναι λαθεμένοι. Ἀλλιῶς θὰ καταντήσουμε, γυρεύοντας τὴν ποίηση, νὰ χάσουμε τὸ στίχο» (Παλαμάς 5).

²¹ Βλ. σχετικά στο Μήσιου 2012, 116-120.

²² Αν και ο Παλαμάς χαρακτηρίζει τον εαυτό του συντηρητικό και αδύναμο να εφαρμόσει τα νέα δεδομένα: «Εἶμαι μονάχα ἕνας φτωχὸς στιχουργὸς, ποὺ κάτι ξέρω ἀπὸ τὴν τέχνην μου, καὶ πολὺ συντηρητικὸς, ποὺ μπορεῖ νὰ θαυμάζω, ἀλλὰ δὲν ἔχω ἀκόμα τὴν δύναμι νὰ ἐφαρμόσω τὰ μεγάλα παραδείγματα» (Παλαμάς 1894, 405), λίγα χρόνια αργότερα τονίζει τα οφέλη του πεζού λόγου, δηλώνοντας ότι «τὴ μεγαλόπνοη ποίηση ... μᾶς τὴν ἔφερε ὁ Ψυχάρης. Καὶ, παράξενο πάντα, μὰ ὅχι καὶ πρωτᾶκουστο φαινόμενο στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, τὴν ποίηση τούτη μᾶς τὴν ἔφερε ὅχι μὲ τὸ στίχο, ἀλλὰ μὲ τὸν πεζὸ λόγο» (Παλαμάς 1908, 2).

ποιήματα του Éluard για πρώτη φορά, ανέφερε ότι, παρά τις δυσκολίες της ποίησης του γάλλου ποιητή και τους περιορισμούς που επιβάλλει η γλώσσα, αξίζει να παρουσιάσει το έργο του στους Έλληνες.²³

Επίσης, ο Ελύτης πίστευε στη δύναμη της μετάφρασης να επιδρά στην πρώτη γραφή και δήλωνε ρητά ότι η ποίησή του επηρεάστηκε βαθιά από το γαλλικό υπερρεαλισμό και, κυρίως, από τον Paul Éluard (2011, 217 και 284), όπως επίσης από την ποίηση του Ζουνε η οποία τον «βοήθησε σέ όρισμένους έκφραστικούς τρόπους τά πρώτα χρόνια τῆς ποιητικῆς [τ]ου προσπάθειας» (ό.π. 313), καθώς και ότι είχε δεχτεί επιρροές από την ισπανική ποίηση και κυρίως από το Lorca (ό.π. 217).²⁴ Οι θετικές επιδράσεις της μεταφραστικής δραστηριότητας στο πρωτότυπο έργο ελλήνων ποιητών και συνακόλουθα στη νεοελληνική ποίηση έχουν επισημανθεί κι από άλλους Έλληνες ποιητές-μεταφραστές. Ο Παλαμάς δεν είχε διστάσει να παραδεχτεί ότι είχε δεχτεί επιρροές στο πρωτότυπο ποιητικό του έργο από τον Ουγκώ, τον Λεκόντ Δελίλ και τον Σουλλύ Πρυντώμ.²⁵ Στο ίδιο πνεύμα ο Σεφέρης είχε αναφερθεί στην ύπαρξη «ἀναλογίας τάσεων καὶ ἀναζητήσεων» και θεωρούσε πως ο δεσμός που τον ενώνει με τον Eliot οφειλόταν, ως ένα βαθμό, στους κοινούς δασκάλους που είχαν: το Laforgue, τον Corbière, κτλ.²⁶

Πράγματι, τα οφέλη των ποιητών σε προσωπικό επίπεδο μέσω της μεταφραστικής άσκησης τους είχαν άμεσο αντίκτυπο και στη νεοελληνική ποιητική παραγωγή με την ενσωμάτωση καινοτομιών. Οι ποιητές πρότειναν νέα μέτρα, τάραξαν τις συμβάσεις και ανανέωσαν το ποιητικό σκηνικό ερχόμενοι σε επαφή με νέα ρεύματα, διαφορετικές τεχνικές και ποιητικό ύφος.²⁷ Αναπόφευκτα, η

²³ «Ίσως ή γλώσσα μας νά μή βοηθεί τήν ἀπόδοση τέτοιων ποιημάτων χωρίς μείωση τῆς ἀκτινοβολίας τους – καί πρέπει νά ὁμολογηθεῖ πῶς μερικές ἐκφράσεις ἐξαίσιες στό πρωτότυπο γίνονται μεταφραζόμενες τραχιές καί δυσκίνητες. Μά ἐκεῖνο πού πρωτεύει σήμερα εἶναι νά παρουσιαστεῖ, ἔστω καί μὲ θυσίες, ἕνας τέτοιος ποιητής στοὺς Ἕλληνες. Ὑπάρχει τοῦλάχιστον ἔτσι ή ἐλπίδα νά προσεχθεῖ καί μελετηθεῖ καλλίτερα τὸ ἔργο του» (Ελύτης 1936, 231).

²⁴ Ο Ελύτης πίστευε ότι οι Έλληνες ποιητές έχουν κοινούς δεσμούς με τους Ισπανούς: «[οἱ] Ἴσπανοὶ ποιητές τῆς γενιάς τοῦ Λόρκα καί ή δική μας γενιά τοῦ '30 μοιάζουμε κατά τοῦτο: πήραμε ἀπό τά μοντέρνα εὐρωπαϊκά κινήματα, κυρίως τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ, ὀρισμένα στοιχεῖα, ἀλλά τοὺς δώσαμε μιά ἰσορροπία. Ἀφαιρέσαμε τὸ χαῶδες. Ὁ Λόρκα ἔχει εἰκόνες πάρα πολύ τολμηρές, ἀλλά πού ἔχουν ἕνα ἀντίκρισμα στήν πραγματικότητα. Καί οἱ Ἕλληνες, ὅσοι ἔχουμε ἐπηρεαστεῖ ἀπό αὐτά τά κινήματα, κάναμε τὸ ἴδιο» (2011, 222-223).

²⁵ Βλ. μεταξύ άλλων στο Παλαμάς *Ἀπαντα*, Τόμ. 1, 48-49· και στα *Ἀπαντα*, Τόμ. 4, 92· καθώς επίσης και στο Πολίτου-Μαρμαρινού 1976, 122.

²⁶ Βλ. στο Σεφέρης 1975, 124.

²⁷ Κατά το 19ο και 20ό αιώνα παρατηρείται άνθιση της νεοελληνικής ποίησης. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ε. Γαραντούδη, ο 20ός αιώνας «είναι κατά γενική παραδοχή, όχι μόνο η δημιουργικότερη, ποσοτικά και ποιοτικά, περίοδος στο σύνολο της μακρόχρονης, σχεδόν χιλιετούς, πορείας της νεοελληνικής ποίησης, αλλά, επίσης, η δυναμική συνέχεια και η ποιοτική υπέρβαση της ποίησης του 19ου αιώνα» (Γαραντούδης 2008, xviii-xix).

ενασχόληση με τη μετάφραση τους ώθησε να αναζητήσουν ή/και να δημιουργήσουν εργαλεία που θα τους επέτρεπαν να μεταφέρουν ορθά τα πρωτότυπα ποιητικά έργα στη γλώσσα μας κι αυτό διαπιστώνεται μέσω της εξέτασης του μεταφραστικού τους έργου όπως και των απόψεών τους περί μετάφρασης. Η μετάφραση δηλαδή νεωτερικών έργων αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα μέσα για τη «μετακένωση» των νέων ιδεών, ρευμάτων και νοοτροπιών από τη Δύση.

Εν κατακλείδι, όπως παρατηρεί εύστοχα ο Κωνσταντίνος Κασίνης, «ο ελληνικός πολιτισμός επειδή είχε ισχυρά δικά του κεφάλαια, όχι μόνο δεν επέδειξε ξеноφοβία, αλλά διασταυρώθηκε άφοβα με το ξένο στοιχείο ... [και] από τη διασταύρωση προέκυψαν έργα νέα και σφριγηλά. Σε αυτήν τη μαγεία της διασταύρωσης η μετάφραση υπήρξε το διάμεσο, ο καλός αγωγός των γονιμοποιών στοιχείων» (1995, 27-28). Επιπλέον, η επιλογή του κατάλληλου γλωσσικού τύπου για τις μεταφράσεις και, έμμεσα, για τη λογοτεχνία και το γραπτό λόγο αποτελούσε επίσης μόνιμη πηγή προβληματισμού κι ένα ζήτημα το οποίο έκριναν πως μπορούσε να αντιμετωπιστεί μέσω της μετάφρασης. Δεν ήταν λίγοι οι Έλληνες λόγιοι, και στην περίπτωση μας ποιητές, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τη μετάφραση από καθαρά γλωσσολογικό ενδιαφέρον. Επιθυμούσαν με τις μεταφράσεις που πραγματοποίησαν να εξασφαλίσουν την κατανόηση των έργων από τους απάιδευτους αναγνώστες και να αποδείξουν τη δυναμική της καθομιλουμένης της εποχής ως γλώσσας μετάφρασης και, συνακόλουθα, ως γλώσσας λογοτεχνίας.

Σε κάθε περίπτωση, οι μεταφράσεις ελλήνων ποιητών αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Εάν εκλάβουμε την ιστορία λογοτεχνίας ως «κάτι πολύ ευρύτερο από την ιστορία της τέχνης του λόγου: την ιστορία των γραμμάτων ή της γραπτής και προφορικής παιδείας» (Δημαράς 2000) και ως «όργανο ιστορικής συνείδησης» (Σαββίδης 1966, 168), καθίσταται σαφής η αναγκαιότητα εκπόνησης κι άλλων ερευνών που θα φωτίσουν νέες πτυχές αυτού του τόσο σημαντικού πεδίου και θ' αναδείξουν το ενυπάρχον και σε μεγάλο βαθμό ακόμα ανεξερεύνητο υλικό.

Βιβλιογραφία

Αμλέτος. Τραγωδία Σαικσπέιρου. Έμμετρος Μετάφρασις Ίάκωβου Πολυλά με προλεγόμενα και κριτικὰς σημειώσεις. Έν Αθήναις: Έκ του Τυπογραφείου Αδελφών Περρῆ, 1889.

Αμλέτος. Τραγωδία Σαικσπέιρου. Έμμετρος Μετάφρασις Ίάκωβου Πολυλά. Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2000.

- Βαγενάς, Νάσος. επιμ. *Νεοελληνικά μετρικά*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1991.
- Βαλέτας, Γεώργιος. ἀναστ. *Πολυλάς. Άπαντα. Τὰ λογοτεχνικά καὶ κριτικά*. Αθήνα: Πηγή, 1950.
- Βηλαρα, Γιανη. *Η ρομεηκη γλωσσα*. Στην Τηπογραφηα τον Κορφον, 1814.
- Βηλαράς, Ιωάννης. *Ποιήματα*. Φιλολ. Επιμ. Γιώργος Ανδρειωμένος. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1995.
- Βηλαράς, Ιωάννης. «'Φιλολογικές γραφές' τοῦ Ψαλίδα καὶ τοῦ Βηλαρά». *Νέα Ἐστία* 94.1115 (Χριστούγεννα 1973): 79-86.
- Βλαχογιάννης, Γιάννης. «Γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐθνικῆς γλώσσας. Η φηλολογηκες γραφες του Βηλαρα». *Προτύλαια Α' (1900-1908)*: 177-219.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης. επιμ.-ανθολ. *Η ελληνική ποίηση του 20ού αιώνα. Μια σύγχρονη ανθολογία*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008. xviii-xix.
- Γεροντικού, Ἀρσένη. «Τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς». *Κερκυραϊκά Χρονικά* 2 (1952): 31-33.
- Δαφνῆ, Κώστα. επιμ.-εισαγ.-σχόλ. «Καλοσγούρου Γεωργίου Κριτικά Κείμενα.» *Κερκυραϊκά Χρονικά* 18 (1986): 103-122, 106.
- Δεντρινού, Ειρήνη. επιμ. *Τα Ἔργα του Νίκου Κογεβίνα (Γλαύκου Ποντίου)*. Αθήνα: Τυπογραφείο Ἐστία, 1916.
- Δημαράς, Θ. Κωνσταντίνος. *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Ἀπὸ τὶς Πρώτες Ρίζες ὡς τὴν Ἐποχὴ μας*. 9η ἐκδ. Αθήνα: Ἴκαρος, 2000.
- Ἐλιοτ, Θ. Στερν. *Ἡ Ἐρημη Χώρα*. Μτφρ. Γιώργος Σεφέρης. 4η ἐκδ. Ε' Ἀνατ. Αθήνα: Ἴκαρος, 2000.
- Ἐλύτης, Ὀδυσσεάς. «Paul Éluard. Ποιήματα I – IX.» *Τὰ Νέα Γράμματα* 2 (Μάρτης 1936): 232-236.
- _____. *Δεύτερη Γραφή*. 1974. Αθήνα: Ἴκαρος, 2007.
- _____. *Σύν τοῖς Ἄλλοις. 37 Συνεντεύξεις*. Αθήνα: Ὑψίλον, 2011.
- «Ἡ Ὑπατία τοῦ Λεκόντ Δελίλ. Ἡ μετάφρασις τοῦ κ. Κωστῆ Παλαμᾶ.» *Ἄστν* ἔτ. Γ'. Περίοδος Β' (Τετάρτη 28 Σεπτεμβρίου 1894): 1-2.
- Κασίνης, Γ. Κωνσταντίνος. «Ἡ μετάφραση σε ακαδημαϊκὸ ἐπίπεδο. Επιστημονικοὶ καὶ στρατηγικοὶ στόχοι». Στο: *Ελληνική γλώσσα καὶ μετάφραση στη διευρυμένη Ευρώπη*. Συνέδριο. Ζάππειο Μέγαρο 24-25 Νοεμβρίου 1994: 27-40.
- _____. *Διασταυρώσεις. Μελέτες για το ΙΘ' καὶ Κ' αἰ*. Αθήνα: Εκδ. Χατζηνικολή, 1998.
- _____. *Οικονόμειος Μεταφραστικός Αγών*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ὠφέλιμων Βιβλίων, 2003.
- _____. *Διασταυρώσεις, Β' Μελέτες για το ΙΘ' καὶ Κ' αἰ*. Αθήνα: Εκδ. Χατζηνικολή, 2005.
- Κιτρομηλίδης, Μ. Πασχάλης. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οἱ πολιτικές καὶ κοινωνικές ιδέες*. 3η ἐκδ. Μτφρ. Στέλλα Νικολοῦδη. Αθήνα: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Εθνικῆς Τραπεζῆς, 2000.
- Κουτσιβίτης, Βασίλης. *Θεωρία τῆς μετάφρασης*. Αθήνα: Ελληνικὲς Πανεπιστημιακὲς Εκδόσεις, 1994.
- Κριαράς Ἐμμανουήλ. «Βηλαράς. Γλωσσικὰ καὶ γραμματολογικὰ.» *Νέα Ἐστία* 94.1115 (Χριστούγεννα 1973): 2-48.
- Μαβίλη, Λορέντζου. *Άπαντα. Κριτικὴ ἀνάλυσις Κωστῆ Παλαμᾶ*. Αθήνα: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Ε.Π.Α.Β., χ.χ.
- _____. *Τα Ἔργα*. 2η ἐκδ. Αλεξάνδρεια: Βιβλιοπωλεῖο καὶ Εκδόσεις τῶν «Γραμμάτων», 1923.

- _____. *Άπαντα*. Επιμ. Μαντουβάλου Μαρία. Τόμ. 1. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, 1969.
- Μαντουβάλου, Μαρία. *Αλληλογραφία Μαβίλη-Brighenti*. Αθήνα: χ.ό., 1968.
- _____. *Ανέκδοτος Αλληλογραφία Πολυλά – Μαβίλη*. Αθήνα: χ.ό., 1969.
- Μήσιου, Βασιλική. *Περί μεταφράσεως ποιητών: Θεωρητικές τοποθετήσεις Ελλήνων ποιητών του 19ου και 20ού αιώνα και η επίδρασή τους στο μεταφραστικό τους έργο*. Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη: CopyCity, 2012.
- Moullas, Panayotis. *Les Concours Poétiques del' Université d'Athènes (1851-1877)*. Athènes: Secrétariat Général à la Jeunesse, 1989.
- Παλαμᾶς, Κωστής. «Ἡ μετάφρασις τῆς ‘Υπατίας’». *Ἑστία* 37.26 (1894): 401-407.
- _____. «Τὸ Τραγούδι τοῦ Πάλλη. Τὸ Πρόγραμμα Κάποιας Κριτικῆς.» *Ὁ Νουμάς* 6.286 (9 τοῦ Μάρτη 1908): 4-5.
- _____. «Ποιητικὴ τέχνη καὶ γλῶσσα.» *Ὁ Νουμάς* 6.317 (1908): 1-2.
- _____. *Ξανατονισμένη Μουσικὴ. Μὲ προλογικὰ σημειώματα*. Ἐν Αθήναις: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», 1930.
- _____. «Τὰ Πρῶτα Κριτικὰ.» *Άπαντα*. Τόμ. 1. Αθήνα: Εκδ. Γκοβόστη, χ.χ. 378.
- _____. *Άπαντα*. Τόμ. 4. 2η έκδ. Αθήνα: Μπίρης, χ.χ. 44.
- Πολίτου-Μαρμαρινού, Ελένη. *Ὁ Κωστής Παλαμᾶς καὶ ὁ Γαλλικὸς Παρνασσισμὸς*. Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορίᾳ. Αθήναι, 1976.
- Πολυλάς, Ἰάκωβος. «Ποιητικὴ μετάφρασις». *Ἑστία* ΛΑ' (1891): 148-150.
- _____. «Περὶ γλώσσης.» *Ἑστία* 17 (1894): 257-262.
- _____. *Ἡ φιλολογικὴ μας γλῶσσα*. Επιμ. Μπαλάσκας Κώστας. Αθήναι: Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφέλιμων Βιβλίων, 2005.
- Πολυχρονάκης, Δημήτρης. *Ὁ κριτικὸς ἰδεαλισμὸς τοῦ Ἰάκωβου Πολυλά. Ἑρμηνευτικὴ παρουσίαση τοῦ αισθητικοῦ καὶ τοῦ γλωσσικοῦ τοῦ συστήματος*. Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς Εκδόσεις Κρήτης, 2002.
- Σαββίδης, Γιώργος. «Το νέο μας ὄργανο ἱστορικῆς συνείδησης. Κ. Θ. Δημαρά: Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας... Τρίτη ἐκδοσις, Ἴκαρος, 1964 (=1965).» *Ἐποχές* 40 (1966): 166-169.
- Σεφέρης, Γιώργος. *Μέρες Β' (24 Αυγούστου 1931 – 12 Φεβρουαρίου 1934)*. Αθήνα: Ἴκαρος, 1975.
- _____. *Αντιγραφές*. 2η έκδ. Αθήνα: Ἴκαρος, 2005.
- Σπαταλάς, Γεράσιμος. *Ἡ στιχουργικὴ τέχνη. Μελέτες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ μετρικὴ*. Επιμ. Γαραντούδης Ευριπίδης & Άννα Κατσιγιάννη. Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, 1997.
- Φώσκολου, Οὔγου. *Οἱ Τάφοι*. Μτφρ. Γεώργιου Καλοσγούρου. Ἐν Αθήναις: Ἐκδοτικὸς Οἶκος “Ἐλευθερουδάκης”, 1927. 102-134.